

Ewa Kula

Wkład nauczycieli szkół średnich w szerzenie postępu agrotechnicznego w Królestwie Polskim doby międzypowstaniowej

---

Studia Pedagogiczne. Problemy Społeczne, Edukacyjne i Artystyczne 17,
115-124

2008

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ewa Kula

WKŁAD NAUCZYCIELI SZKÓŁ ŚREDNICH W SZERZENIE POSTĘPU AGROTECHNICZNEGO W KRÓLESTWIE POLSKIM DOBY MIĘDZYPowSTANIOWEJ

Miast mówić lub milczeć, winno się działać
Umberto Eco

W latach międzypowstaniowych na wieś polską powoli przenikało gospodarstwo kapitalistyczne. W gospodarstwach folwarcznych stopniowo zastępowano pracę pańszczyźnianą pracą najemną. Te problemy decydowały o tempie i charakterze intensyfikacji polskiego rolnictwa. Rozwijała się hodowla bydła oraz rozszerzały się podstawy przemysłu rolnego dzięki rozwojowi cukrownictwa i gorzelnictwa. Zmiany organizacji pracy w gospodarstwach folwarcznych powodowały zwiększenie ilości i rodzajów maszyn rolniczych. W tych warunkach ogromne znaczenie miało rozwinięcie oświaty i wiedzy rolniczej [Żabko-Potopowicz 1977, s. 65-66]. Wobec braku instytucjonalnych podstaw rozwoju nauki, w tym także w zakresie nauk technicznych i rolniczych, niebagatelną rolę w szerzeniu postępu agrotechnicznego odegrali nauczyciele zatrudnieni w rządowych szkołach średnich. Im też i ich działalności poświęcone są niniejsze rozważania.

Twórczość wg *Nowego słownika pedagogicznego* [Okoń 1996, s. 296] jest to proces działania ludzkiego dający nowe i oryginalne wytwory oceniane w danym czasie jako społecznie wartościowe. Twórczość może przejawiać się w każdej dziedzinie działalności ludzkiej, zarówno artystycznej, naukowej, organizacyjnej, technicznej, produkcyjnej jak i wychowawczej. Nauczyciele, o których mowa, byli twórcami nie w znaczeniu „bycia profesjonalnymi twórcami”, lecz przejawiali postawę twórczą w swojej pracy. Ich działalność miała ogromne znaczenie tym bardziej, że po powstaniu listopadowym zamknięto Uniwersytety w Warszawie i Wilnie oraz warszaw-

skie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, nastąpił też kryzys metodologiczny i teoretyczny, a romantyzm nie sprzyjał postępowi nauk ścisłych i stosowanych.

W wyniku kwerendy w archiwach krajowych oraz Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Sankt Petersburgu, ustalono, iż popularyzacją osiągnięć krajowych i zagranicznych w dziedzinie rolnictwa i technologii rolniczej zajmowało się 14 nauczycieli, uczących w latach międzypowstaniowych w rządowych szkołach średnich [Kula 2006, s. 14]. Wśród nich wyróżniał się dorobkiem organizator rolnictwa w Królestwie Polskim Adam Mieczysławski (1828-1892), absolwent Instytutu Agromonomicznego w Marymoncie. W latach 1856-1862 był nauczycielem w Instytucie Szlacheckim [Słownik biologów 1987, s. 368]. W dedykowanej swojemu profesorowi W. Jastrzębowskiemu pracy *Rzeczy gospodarskie* (Warszawa 1859) zamieścił w formie przyczynku bibliografię dawniejszych druków z lat 1760-1817, dotyczących leśnictwa, rolnictwa, ogrodnictwa, chowu zwierząt i technologii rolnej [Historia nauki polskiej 1977, s. 534]. W pracy *Pszczelnictwo polskie czyli zbiór pism najpraktyczniejszych pszczelarzy polskich i amatorów pszczelnictwa* (Warszawa 1859) przedrutował zapomniane wówczas dzieło W. Kackiego z XVII w. pt. *Nauka koło pasiek* oraz popierał teorię ks. Jana Dzierżonia¹, autora kilku wcześniej wydanych prac z tej dziedziny. Pozostałe jego prace to: *Gospodarstwo wiejskie* (Warszawa 1858), *Zasady leśnictwa dla obywateli ziemskich lasy posiadających* (Warszawa 1861-1863, 3 tomy), *Gospodarstwo mleczne wedle najlepszych źródeł praktycznych* (Warszawa 1859), *O poznawaniu mleczności krów* (Warszawa 1865), *Rolnik początkujący czyli wykład popularny praktycznego rolnictwa, zastosowany do potrzeb kraju naszego* (Warszawa 1861)². A. Mieczysławski propagował również osiągnięcia wybitnego rosyjskiego pszczelarza Piotra Prokopowicza³. Przetłumaczył na język polski jego dzieło pt. *Dobry pszczelarz, czyli wykład zasad wyrozumowanego postępowania z pszczołami, zalecany przez Piotra Prokopowicza* (Warszawa 1860)⁴.

Z dziedziny gleboznawstwa opublikował ważną pracę o torfie i jego rolniczym wykorzystaniu, zatytułowaną *Nauka o torfie pod względem wydobywania, użycia i znaczenia tego materiału w gospodarstwie wiejskim, podług A. Bode* (Warszawa 1862) [Estreicher 1872, s. 122].

W ramach szeroko zakrojonej działalności wydawniczej redagował „Przegląd Rolniczy, Przemysłowy i Handlowy” (1856-1859), „Gazetę Rolniczą, Przemysłową i Handlową” (1859-1860), a od 1861 samodzielnie wydawał „Gazetę Rolniczą”, ważny polski tygodnik rolniczy, ukazujący się do 1939 roku. Zamieścił tam najwięcej swo-

¹ Ks. dr Jan Dzierżoń (1811-1906), jeden z najwybitniejszych pszczelarzy europejskich.

² Rossijskij Gosudarstwiennyj Istoriceskij Archiw w Sankt Peterburgu (dalej: RGIAP), f. 733, op. 77, d. 498, k. 80. *Otčet o sostajanii specjałnych i obszczich uczebnych zawiedenij WUO za 1859 g.*

³ Piotr Prokopowicz (1775-1850), pszczelarz rosyjski, pionier racjonalnej hodowli pszczół i jej propagator, konstruktor jednego z pierwszych w świecie uli wyposażonych w ramki (1814); założył w 1828 roku pierwszą w Rosji dwuletnią szkołę dla pszczelarzy praktyków.

⁴ RGIAP, f. 733, op. 77, d. 514, k. 217. *Otčet o sostajanii specjałnych i obszczich uczebnych zawiedenij za 1860 g.*

ich artykułów, m.in. *Rady dla pszczelarzy, Sztuczne rozmnażanie ryb* (1859, nry 35-38) [Brzozowski, Kosiek 1935]. W latach 1861-1874 wydawał seryjną „Bibliotekę Rolniczą”, obejmującą ok. 40 prac ogólnorolniczych, hodowlanych, ogrodniczych, pszczelarskich i z technologii rolnej. W latach 1864-1869 redagował „Kalendarze Astronomiczno-Gospodarskie” J. Jaworskiego, gdzie opublikował m.in. artykuły: *Najnowszy postęp w ogrodnictwie i Farbowanie masła* (1860). Wydawał i redagował też tygodnik literacki „Opiekun Domowy” (1865-1867). Ogółem opublikował ponad 100 artykułów z zakresu fauny, flory i entomologii stosowanej. Ponadto, jak wynika z oświadczenia znajdującego się w aktach Archiwum Historycznego w Petersburgu, A. Mieczysławski był członkiem-korespondentem Towarzystwa Agronomiczno-Ekonomicznego w Warszawie, Krakowie, Lwowie, Kazaniu. Swoje artykuły zamieszczał w sprawozdaniach wydawanych przez te towarzystwa, m.in. w sprawozdaniach Kazańskiego Towarzystwa Ekonomicznego, w sprawozdaniach Ekonomicznego Towarzystwa Sankt-Petersburskiego, w „Rolniku”, gazecie wydawanej w Poznaniu i w krakowskim piśmie „Tygodnik Rolniczy”⁵.

Spore osiągnięcia naukowe w zakresie nauk związanych z rolnictwem miał też długoletni nauczyciel szkół średnich w Królestwie Polskim, Jan Tomasz Koncewicz (1795-1859), który stopień magistra filozofii uzyskał na Uniwersytecie Warszawskim w 1820 roku. Pracował w szkole wojewódzkiej w Kielcach (1821-1825), po czym uzupełniał wykształcenie w zakresie chemii technicznej w Niemczech, Francji, Anglii, Belgii i Holandii. Był profesorem w szkole przygotowawczej do Instytutu Politechnicznego, gdzie prowadził ćwiczenia praktyczne z gorzelnictwa i browarnictwa w specjalnie dla niego urządzonym laboratorium [Sarnecka-Keller 1935]. W okresie międzypowstaniowym był starszym nauczycielem fizyki, chemii, mineralogii i chemii rolnej w gimnazjum w Szczębrzeszynie (1833-1835), w Kielcach (1835-1840) i w gimnazjum realnym w Warszawie (1841-1852). Równocześnie od 1850 roku uczył fizyki i chemii w Szkole Rabinów w Warszawie. Na emeryturę przeszedł w 1855 roku [Gerber 1977, s. 431-432]. Największą zasługą J. Koncewicza było wydanie dwóch podręczników z technologii rolnictwa. Pierwszy z nich to *Praktyczny wykład sztuki gorzelniczej, obejmujący przepisy dotyczące się urządzania gorzelnii, sporządzania zacieru, robienia podmlody, prowadzenia fermentacji, tudzież opis i ocenienie aparatów destylacyjnych, z dodaniem uwag nad postępowaniem przy odbywaniu destylacji i nad oszczędnym użyciem opalu* (Warszawa 1841). Drugim podręcznikiem było *Piwowarstwo w całej obszerności praktycznie wyłożone, z opisem postępowania, jakiego przy robieniu zwyczajnego piwa, niemniej porteru, piwa tak zwanego angielskiego i bawarskiego trzymać się należy i z dodaniem robienia piwa z kartofli, surowych ziaren zbożowych i cukru* (Warszawa 1847). Książki te, oparte na podstawach naukowych z zakresu fizyki i chemii, przyczyniły się znacznie do unowocześnienia przemysłu fermentacyjnego.

---

⁵ Tamże, d. 500, k. 62. *Imiennyye spiski priepodawatielej i služaszczich obszczich i czastnyh uczebnyh zawiedenij za 1859 g.*

go w Polsce⁶. Ponadto zagadnienia dotyczące technologii rolnictwa szeroko popularyzował na łamach ówczesnie ukazujących się czasopism. W piśmie „Roczniki Gospodarstwa Krajowego”, założonym przez Andrzeja Zamoyskiego i jego współpracowników, a więc przez elitę umysłową wśród ówczesnych właścicieli ziemskich, zamieścił artykuły: *Od czego zależy dobroć słołu, jakie ostrożności w jego przechowywaniu zachować wypada* (1842), *O budowie obór i wpływie, jakie takowe wywierają na stan zdrowia tudzież na korzyści, jakie ze zwierząt w nich umieszczonych osiągnąć zamierzamy* (1843), *Czy w mleku krów dojnych czy też w mięsie z bydła opasowego przy użyciu równej ilości paszy, więcej stosunkowo otrzymujemy dla mieszkańców pożywienia* (1851). W „Korespondencie Handlowym, Przemysłowym i Rolniczym” opublikował artykuł *O suszeniu drzewa i oszczędności, jaka przy użyciu tak przygotowanego opatu w zakładach fabrycznych, kuźniach, piecach tudzież ogrzewaniu mieszkań dałaby się osiągnąć* (1842). W „Bibliotece Warszawskiej” ukazały się jego rozprawy: *Uwagi nad dziełkiem pt. Praktyczny gorzelnik przez Neuberta, uwagami i przypisami objaśniony przez Fryderyka Kohl. Warszawa 1845* (1845, t. 4, s. 401-402) oraz *Czy można robić piwo z kartofli bez dodatku słołu* (1846, t. 2, s. 175-180), w lwowskim „Tygodniku Rolniczym i Przemysłowym” – *Woda szczególnie pod względem browarów* (1848), a w „Gazecie Handlowo-Przemysłowej” – *Co robić, aby mieszkania nasze były cieplejsze* (1848) [Kucharzewski 1921, s. 382].

Jakub Sroczyński (zm. 1838), pracujący krótko w szkołach średnich po powstaniu listopadowym, publikował drobne prace jedynie przed powstaniem listopadowym. Od 1823 roku był kuratorem Liceum Warszawskiego, od sierpnia 1833 do sierpnia 1834 roku był inspektorem w gimnazjum piotrkowskim, a następnie w szkole obwodowej w Lipnie (1836-1838) [Massalski 1994, s. 18; Schiller 1994, s. 71]. Pierwszą jego publikacją był artykuł w „Izys Polskiej” z 1820 roku pt. *O piecach, kuchniach i kominach, jakie najlepsze być mogą, z zastosowaniem ich do własności ognia i powietrza. Historia nauki polskiej* [1977] wymieniła jego nazwisko jako jednego z trzech technologów rolnictwa, interesujących się browarnictwem. Z tego zakresu opublikował pracę *Nowy piwowar, czyli teoretyczno-praktyczna sztuka wyrabiania rozmaitych gatunków piwa angielskiego i sławniejszych trunków słodowych* (Warszawa 1821). Ponadto z języka francuskiego przetłumaczył pracę pt. *Sztuka polepszania nabiału, czyli sposób robienia w Polsce masła i serów zagranicznych* (Warszawa 1816, 2. wyd. Warszawa 1820) [tamże, s. 532].

Propagowaniem wiedzy rolniczej i oświaty ludowej zajmował się Ignacy Benedykt Rakowiecki (1783-1839), absolwent Uniwersytetu Wileńskiego, gdzie studiował prawo, ekonomię polityczną oraz filologię słowiańską. W latach 1833-1835 był inspektorem szkoły obwodowej w Warszawie. Swoje doświadczenia z pracy w Towarzystwie Gospodarczo-Rolniczym w Warszawie (1809) oraz z okresu, kiedy był plenipotentem Aleksandra Potockiego do urzędzenia dóbr koło Mohylewa (1810-1811) i Stanisława Zamoyskiego, u którego był administratorem sądowym dóbr Bie-

⁶ Tamże, d. 217, k. 226. *Otczet o sostajanii specjalnych i obszczich uczebnych zawiedienii za 1847 g.*

żuńskich i Żuromińskich (1812-1823), wykorzystał do napisania prac *O sposobach upowszechnienia nauki gospodarstwa ziemiańskiego* (Warszawa 1823) oraz *O sposobach moralnego kształcenia ludu pospolitego* (Warszawa 1830). W rękopisie pozostawił pracę *Zasady rządzenia, urządzania i doprowadzania do dobrego stanu dóbr ziemiańskich* [Sobociński 1935, s. 506-508]. Warto dodać, iż główną dziedziną zainteresowań naukowych I. B. Rakowieckiego była sławistyka. Najgłośniejszym jego osiągnięciem było opublikowanie w języku cerkiewnosłowiańskim z własnym przekładem polskim pracy pt. *Prawda Ruska, czyli prawa Wielkiego księcia Jarostawa Władimirowicza tudzież traktaty Olega i Igora W.W.XX.Kijowskich, z cesarzami grec-kimi i Mścistawa Dawidowicza, X. Smoleńskiego z Rygą zawarte, których teksty obok z polskim tłumaczeniem poprzedza Rys historyczny zwyczajów, obyczajów, religii, praw i języka dawnych słowiańskich i słowiańsko-ruskich narodów* (t. 1, Warszawa 1820, t. 2, Warszawa 1822), budzącej duże zainteresowanie uczonych polskich i rosyjskich. We wstępie, jak wynikało z tytułu, zamieścił rys historyczny zwyczajów, religii, praw i języka dawnych narodów słowiańskich i słowiańsko-ruskich. Stwierdził, posługując się metodą porównawczą, że podobieństwa zachodzące między *Ruską prawdą* a współczesnymi jej prawami słowiańskimi wskazują na istniejący dawniej wspólny kodeks praw słowiańskich. Mimo iż stwierdzenie to okazało się z czasem nieprawdziwe, zapoczątkowało badania porównawcze nad historią praw słowiańskich [Historia nauki polskiej 1977, s. 802]. Do badań nad tym najdawniejszym prawem słowiańskim zachęcił I. B. Rakowieckiego jego nauczyciel – S. B. Linde, który służył pomocą, radą i zabiegał o rozpowszechnienie jego prac. W dziele tym I. B. Rakowiecki starał się zgromadzić jak największy zasób źródeł do języka i historii Słowian. W pierwszym tomie *Ruskiej prawdy* zamieścił fragmenty zabytku *Słowo o Pułku Igora* w języku oryginału z własnym tłumaczeniem polskim. Wiadomo jednak, że dokonał on całego przekładu *Słowa*, który pozostawiony w rękopisie, zaginął po jego śmierci. Był to pierwszy polski przekład *Słowa* dokonany na podstawie oryginału. Wydał też pracę *O stanie cywilnym dawnych Słowian* (Warszawa 1820). Przekład tej rozprawy dokonany przez B. Anastasewicza pt. *O graźdanstwie drewnich Sławian* opublikowany został w miesięczniku „Soriewnowatiel proswieszczenija i blagotworenija” z 1822 roku (nr 7) w St. Petersburgu [Grabski 1958].

Krótko uczył w szkołach średnich Ludwik Bogucki (1829-1906), absolwent Uniwersytetu w Moskwie. Od 1855 roku uczył historii naturalnej w szkole powiatowej realnej w Płocku, skąd został przeniesiony w 1859 roku na stanowisko adiunkta do Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Marymoncie⁷. Przetłumaczył prace: z języka niemieckiego H. Settegasta pt. *Nauka żywienia domowych zwierząt gospodarskich* (Warszawa 1874, s. 374) oraz z rosyjskiego pracę H. Thuenensa pt. *Państwo odosobnione w stosunku do rolnictwa i ekonomii społecznej* (Warszawa 1859). Ponadto w „Rocznikach Gospodarstwa Krajowego” zamieścił recenzję pracy A. Potujańskiego pt. *Botanika leśna* [Kula 2006, s. 98]

⁷ Archiwum Państwowe w Płocku, zespół Gimnazjum Męskie, sygn. 15, k. 75-76.

Przez prawie całe okres międzypowstaniowy uczył w szkołach średnich Królestwa Polskiego Ignacy Karpiński (1815 – po 1870). Ukończył on Kursy Dodatkowe Pedagogiczne w Warszawie. Był starszym nauczycielem łaciny w szkole powiatowej w Kaliszu (1839-1845), w gimnazjum piotrkowskim (1846-1851), w szkole powiatowej w Wieluniu (1852), w gimnazjum w Radomiu (1853-1860) oraz inspektorem gimnazjum w Płocku (1861-1862) [Massalski 2001, s. 116, 132-133, 164, 179-181]. Napisał książkę z dziedziny rolnictwa pt. *Nowe ogrodnictwo polskie, z nowymi poglądami na przemysł i handel produktami naszych wyrobów i na inne ekonomiczne potrzeby dzisiejszej naszej społeczności* (Warszawa 1877) [Estreicher 1880, s. 348].

Rolnictwem interesował się też Jan Nepomucen Bańkowski (1800-1862), absolwent Instytutu Pestalozziego. W latach 1834-1850 był początkowo rektorem, następnie inspektorem Instytutu Nauczycieli Elementarnych w Łowiczu, a później w Radzyminie, skąd został zwolniony w 1850 roku [*Walka caratu* 1993, s. 194]. Opublikował dwie prace z zakresu rolnictwa: *Zadania ziemiańskie* (Petersburg 1861) oraz *Klucz do chemii dla gospodarzy wiejskich* (Wilno 1864). Ponadto przetłumaczył na język polski pracę J. S. Milla *Zasady ekonomii politycznej z niektórymi zastosowaniami do ekonomii społecznej* (Petersburg 1859) [*Encyklopedia powszechna* 1898, t. 2, s. 114].

Zagadnienia dotyczące rolnictwa i technologii rolniczej były także przedmiotem zainteresowań S. Zdzitowieckiego, W. Józefowicza, A. Bernhardta, F. Miłosza, J. Rogoyskiego, W. Jastrzębowskiego i P. Kaczyńskiego.

Seweryn Zdzitowiecki (1802-1874), po uzyskaniu stopnia magistra filozofii w Uniwersytecie Warszawskim, w 1822 roku został kolaboratorem, a następnie od 1823 do 1825 roku, nauczycielem w szkole wojewódzkiej w Lublinie. W latach 1825-1829 w celu przygotowania na stanowisko profesora Szkoły Politechnicznej wysłany został na studia zagraniczne. Studiował w Szkole Politechnicznej w Wiedniu, na Sorbonie i w Getyndze. Po powrocie do Warszawy w 1829 roku uczył w Szkole Przygotowawczej do Instytutu Politechnicznego. W roku 1831 delegowany został przez Rząd Narodowy do organizacji fabryk hutniczych produkujących broń, mimo to po upadku powstania listopadowego został zatrudniony w 1833 roku na stanowisku starszego nauczyciela w gimnazjum lubelskim, a od 1837 przeniesiony był do warszawskiego gimnazjum gubernialnego. Równocześnie od tego roku był członkiem Komitetu Egzaminacyjnego oraz profesorem chemii i mineralogii na Kursach Dodatkowych w Warszawie⁸. W latach 1841-1853 był nauczycielem chemii i hutnictwa w gimnazjum realnym w Warszawie [Gerber 1977, s. 452]. Jego zasługą było opracowanie ogólnej bibliografii rolniczej pt. *Pogląd ogólny na rolnictwo i niektóre dzieła z krajowej literatury rolniczej*, którą opublikował w „Bibliotece Warszawskiej” w 1864 roku. Kwestię upowszechnienia problematyki związanej z rolnictwem podjął wcześniej w artykule zamieszczonym w „Przeglądzie Naukowym” pt. *Roczniki Gospodarstwa Krajowego i ich wpływ na rolnictwo*. Kolejny artykuł opublikowany w „Bi-

⁸ RGIAP, f. 733, op. 77, d. 397, k. 617-623. *Ankieta personalna S. Zdzitowieckiego z 1853 roku.*

bliotece Warszawskiej” to *Nasze piśmiennictwo rolnicze w roku 1871 i w kilku latach poprzednich*. Oprócz artykułów z tej dziedziny S. Zdzitowiecki opublikował prace przełożone z języków obcych. Były to: H. Kolmana *O rolnictwie i ekonomii wiejskiej we Francji, Belgii, Holandii i Szwajcarii* (Warszawa 1857), Jourdiera *Katechizm rolnictwa* (Warszawa 1859), J. Donalda *Zalewnictwo, czyli sztuka irygowania gruntów* (Warszawa 1862) i A. Vitarda *Wykład podręczny drenownictwa, czyli nauki obsączania gruntów* (Warszawa 1863). Zainteresowania S. Zdzitowieckiego dotyczyły początkowo chemii metali, później specjalizował się w chemii organicznej i rolnej, popularyzując m.in. teorię niemieckiego uczonego – Justusa Liebiga, twórcy chemii organicznej i inicjatora jej zastosowania w rolnictwie, dotyczącą mineralnego odżywiania roślin [Kula 2006, s. 99].

Wincenty Józefowicz (1798-1845), absolwent Uniwersytetu Warszawskiego, od 1826 roku był nauczycielem w szkole wojewódzkiej w Płocku. W latach 1833-1836 uczył matematyki i języka polskiego w I gimnazjum warszawskim, skąd przeniesiony został w 1837 roku do gimnazjum w Piotrkowie [Bieliński 1911, s. 132]. Od roku 1839 ponownie uczył geometrii i języka polskiego w gimnazjum gubernialnym w Warszawie. W. Józefowicz ogłosił prace: *Praktyczne nawadnianie łąk wraz z planami do położenia kraju naszego zastosowane, przerobione z niemieckiego, z opisem z planem łąki sztucznie utworzonej w dobrach Żarki guberni kieleckiej* (Warszawa 1844), *Sposoby wyprowadzania wilgoci z wszelkiego rodzaju zabudowań* (Warszawa 1843) oraz *Wykład praktyczny miernictwa i niwelacji* (Warszawa 1843). Zagadnienia te poruszał również w artykułach, zamieszczanych m.in. w „Tygodniku Rolniczo-Technologicznym”, np. *O łąkach sztucznych w dobrach Żarki W. Piotra Steinkellera* (1843), *Ważność gospodarstwa łąkowego i przepisy nawadniania (irygacji)* (1843), oraz w „Korespondencie”, np. *O wpływie matematyki na ulepszenie gospodarstwa wiejskiego, a szczególnie o zastosowaniach niwelacji w gospodarstwie* (1844), *Jakie są zarzuty przeciwko nawadnianiom łąk i o ile je za słuszne uważać można* (1844). Na język polski przetłumaczył dzieła: Bleichroda pt. *Sposoby wyprowadzania wilgoci z wszelkiego rodzaju zabudowań, ostrożności przy konstrukcji nowych budowli dla uchronienia ich od wilgoci oraz o budowie kominów, pieców itd. i o środkach zaradczych przeciwko dymieniu* (Warszawa 1843), K. W. Kahlerta pt. *Mycie owczej wełny i obraz historyczny wszystkich dotychczasowych doświadczeń pod względem prania wełny, podług najnowszych sposobów oraz ocenienia ich skutków, opartych na teorii i doświadczeniu* (Warszawa 1843) [Kucharzewski, 1904, s. 67].

Ogromnym zainteresowaniem cieszyła się książka A. Bernhardta pt. *Płóciennictwo, obejmujące uprawę roślin włóknowych, przyrządzanie włókna, przędzenie, wyrabianie tkanin lnianych i konopnych tudzież ich bielenie i dalsze wykańczanie* (Warszawa 1842). Zamierzeniem autora było wydanie pracy w trzech częściach. Pierwsza dotyczyła uprawy roślin i wyrabiania z nich włókna, druga miała traktować o przędzeniu ręcznym i mechanicznym lnu i konopi oraz o wyrobie tkanin, natomiast trzecia – o bieleniu i apretowaniu tkanin. Ukazała się jednak tylko część pierwsza, a o jej wydaniu tak informował „Przegląd Naukowy”: „Dzieła gospodarskie były do-

tychczas albo słabo pisane, albo tłumaczone. To dzieło jest wzorowe”, w recenzji zamieszczonej w „Bibliotece Warszawskiej”. A. Waga podkreślił znaczenie dla przemysłu krajowego tej pracy, „opartej na doświadczeniu i znajomości przedmiotu” [Kucharzewski, 1921, s. 381].

Praktykiem w dziedzinie rolnictwa był też F. Miłosz, który prowadził na terenie Marymontu szerokie badania nad nawożeniem, aklimatyzacją obcych gatunków zbóż i krzyżowaniem roślin. Wyniki tych badań opublikował w artykule *Pole doświadczalne w Marymoncie*, zamieszczonym w „Rocznikach Gospodarstwa Krajowego” (1861, t. 42, s. 569-614; t. 45, s. 201-272). Poza tym w czasopismach: „Tygodnik Rolniczo-Przemysłowy”, „Korespondent Rolniczo-Handlowy i Przemysłowy” i „Gazecie Rolniczej” publikował artykuły dotyczące uprawy roślin przemysłowych, mechanizacji rolnictwa oraz cukrownictwa [Hayto 1935].

Dość szeroko zakrojoną działalnością publicystyczną w zakresie rolnictwa zajmował się J. Rogoyski. Pisał artykuły z różnych działów gospodarstwa wiejskiego i przyrodoznawstwa, które zamieszczał w „Przeglądzie Rolniczo-Przemysłowym i Handlowym” (1857-1860), poznańskim „Ziemianinie” (1855-1873), „Kurierze Rolniczym” (1862-1874), „Tygodniku Przemysłowo-Rolniczym” (1854-1862), w krakowskim „Czasie” (1854-1858), w „Gazecie Rolniczej” (1869-1874 i 1878-1879), w „Bibliotece Rolniczej” (1869-1873) i innych. W „Gazecie Rolniczej” opublikował m.in. artykuł pt. *Wartość dla rolnictwa prac Darwina* (1869, s. 409-411), w „Rocznikach Gospodarstwa Krajowego” – *Zastosowanie nauk przyrodzonych do naszego gospodarstwa wiejskiego* (1859, nr 34, s. 244-263). W ramach wydawanej serii „Listów o kulturze” (1870-1877) opublikował list pierwszy, zatytułowany *Teraźniejszość i przyszłość rolnictwa* (Warszawa 1870). W roku 1870 i 1871 wydał w Warszawie *Poradnik życia gospodarskiego*. Osobno ogłosił *Przegląd rolniczo-przemysłowych usiłowań* (Kraków 1855) oraz *Potrzeby galicyjskiego rolnictwa i przemysłu* (Kraków 1855) [Rogoyski 1972, s. 180; Zawadzki 1911].

W. Jastrzębowski był propagatorem racjonalnego rolnictwa, ogrodnictwa i leśnictwa. W filozoficznych publikacjach uzasadniał potrzebę utworzenia jak największej liczby małych gospodarstw rolnych, co powinno, jego zdaniem, uczynić ludzi prawdziwie szczęśliwymi. Swoją kilkunastoletnią pracę nad utworzeniem takiego wzorowego gospodarstwa opisał w pracach: *Raj odzyskany, czyli szczęśliwa siedziba wiejska, mogąca być zarazem uczelnią wszechstronnie rozwiniętego życia ziemiańskiego* (Warszawa 1869) oraz *Zagroda ochronna dla ludzi i pielęgnowanych przez nie istot, przedstawiająca z siebie sposób zmniejszania wszelkich mrozów, upałów, zapobiegania cholery i innym zarazom oraz przedłużania i ulepszania życia ludzkiego* (Warszawa 1870). W książeczce pt. *Cudowna potęga rydla i pługa skierowane do pręta, morgi i włóki ziemi* (Warszawa 1868, wyd. 3 popr. Warszawa 1870) wyjaśniał, w jaki sposób na jednym przecie ziemi można wyhodować ok. 30 tysięcy drzewek owocowych i leśnych. Wskazówki agronomiczne i leśnicze łączył z moralnymi i religijnymi, wyrażającymi przede wszystkim „ducha słowiańskiego”, np. *Obraz kultury powszechnej powzięty z życia dawnych Słowian i objawiony jako myśl siedziby i uczel-*

ni wiejskiej (Warszawa 1867), *Obraz kultury ogólnej wystawiający wszystkie odcienie zajęć życia ziemiańskiego, czyli polańskiego* (b.r.), *Owoc 70-letniej pracy* (Warszawa 1872), *Dziesięcioro przypomnień dla rolnika chcącego pełnić należycie swoje podwójne, rolnika i człowieka przeznaczenie, oraz rozwinięcie pierwszego i siódmego z dziesięciorga przypomnień* (Poznań 1867), *System nauki żywej czyli filozofii słowiańskiej 1859-1873 w Polsce* (Warszawa 1873). Jako jeden z pierwszych zajął się meteorologią rolniczą. Z tego zakresu opublikował prace: *Przepowiednie pogody, słońca, wiatru i innych zmian powietrza. Wzięte z uważania słońca, chmur, barometru, roślin, robactwa, pająków, ryb, płazów, ptactwa, zwierząt, ludzi i innych t.p. martwych oraz żyjących rzeczy* (Warszawa 1847). Praca ta została przetłumaczona na język rosyjski przez D. Rentowicza i wydana w Petersburgu w 1852 roku pt. *Sielskaja meteorologia*⁹. Pierwszą pracę, będącą próbą charakterystyki klimatu Warszawy, napisał na podstawie obserwacji A. Magiera *Carte meteorographique de la capitale du Royaume de la Pologne* (Warszawa 1825). Całość pracy, napisanej w 1829 roku, ogłosił dopiero w 1841 roku w „Bibliotece Warszawskiej” pt. *Wypadki dostrzeżeń meteorologicznych czynionych w Warszawie blisko przez pół wieku, tj. od 1779 do 1828 roku włącznie przez Karola Bystrzyckiego, Antoniego Magiera i przez innych, oraz uwagi nad nimi dot. klimatu Polski*. Wielką użyteczność i przystępność tej pracy podkreślił Stanisław Przystański w artykule zamieszczonym w „Bibliotece Warszawskiej” w 1847 roku pt. *O karcie klimatologicznej miasta Warszawy, ułożonej przez pana Jastrzębowskiiego w roku 1846 i o mało znanym sposobie kreślenia kart meteorologicznych*. Trzy wydania miała praca pt. *Podział przyrodzony czasu rocznego i dziennego, oparty na głównych zmianach zachodzących w przyrodzeniu, zastosowany do głównych zatrudnień ludzkich, uskuteczniających się w ciągu roku i dnia, tudzież przepowiednie niestałych zmian powietrza i zależących od nich powodzeń ogólnych* (Warszawa 1851, wyd. 2 Warszawa 1854, wyd. 3 Warszawa 1872)¹⁰. Zasługą W. Jastrzębowskiiego było wyhodowanie w Marymoncie cennej odmiany pszenicy *Triticum polonicum* [*Historia nauki polskiej* 1977, s. 529].

Wymieniony wyżej P. Kaczyński zajmował się projektowaniem maszyn i narzędzi rolniczych, głównie pługów i żniwiarek, sporządzał też plany melioracyjne. W „Tygodniku Rolniczo-Technologicznym” z 1845 roku zamieścił artykuł *O machinie do żęcia zboża pp. Tymienieckiego i Kaczyńskiego*. Był to wynalazek Feliksa Tymienieckiego, udoskonalony przez P. Kaczyńskiego. W roku 1845 otrzymał patent na wynalazek maszyny do żęcia zboża [Kucharzewski 1921, s. 380]. Artykuł *O żniwiarniach* opublikował też w 1857 roku w „Rocznikach Gospodarstwa Krajowego”. Ponadto jako jeden z pierwszych poruszył wówczas problem gospodarowania drzewem w opublikowanym w „Rocznikach Gospodarstwa Krajowego” artykule *O oszczęd-*

⁹ Tamże, d. 401, k. 63. *Otzeet o sostajanii specjalnych i obszczich uczebnych zawiedenis WUO za 1854 g.*

¹⁰ Tamże, d. 351, k. 42. *Otzeet o sostajanii specjalnych i obszczich uczebnych zawiedenis WUO za 1852 g.*

nym użyciu drzewa pod względem gospodarczo-leśnym, ekonomicznym i technicznym. Problematykę konstruowania maszyn rolniczych przybliżał czytelnikom w artykułach zamieszczonych w „Tygodniku Rolniczo-Technologicznym”: *Zasady konstrukcji pługów* (1835), *Zasady obrachowania młynów zbożowych* (1836), *Machina do suszenia siana* (1847), *Siewnik Albana i korzyści siewu machinalnego* (1847). Wskazówek dotyczących sposobu wykorzystania torfu udzielił w artykule opublikowanym w „Sylwaniu” pt. *Użytkowanie z torfu* (1840), a w „Gazecie Rolniczej” opublikował rozprawy: *Użytkowanie wody* (1862) i *Wskazania obiecujące wynalezienie wody zdrojowej w danej miejscowości* (1862). Był założycielem „Przeglądu Technicznego” i jego redaktorem w latach 1866-1867, w którym zamieścił obszerny artykuł *Krytyczna ocena przyrządów technicznych w przemyśle krajowym używanych lub do jego rozwoju pożądanych*, podejmując problem kontroli urządzeń przemysłowych [Kucharzewski 1904, s. 91, 642].

Spośród 14 nauczycieli męskich rządowych szkół średnich w Królestwie Polskim, posiadających dorobek z zakresu rolnictwa i technologii rolniczej, dla 8 była to druga dziedzina ich zainteresowań: A. Bernhardt i W. Józefowicz pisali prace z matematyki, W. Jastrzębowski z botaniki, I. B. Rakowiecki z filologii słowiańskiej, a F. Miłośz, P. Kaczyński, J. Rogoyski i S. Zdzitowiecki z chemii. Wśród nich przeważali nauczyciele, którzy ukończyli Uniwersytet Warszawski (6 osób). Pozostali byli absolwentami Uniwersytetu Moskiewskiego, Uniwersytetu Wileńskiego, Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa, Politechniki Wiedeńskiej, Instytutu Pestalozziego, Kursów Dodatkowych. Nie udało się ustalić rodzaju wykształcenia, jakie miał Jakub Sroczyński.

Z okresu międzypowstaniowego, jak pisał Tadeusz Łepkowski, wywodziło się mniemanie o rzekomo wrodzonych, wybitnych uzdolnieniach polskich inteligentów do humanistyki i literatury, a nieudolności w sprawach technicznych i praktycznych [Łepkowski 2003, s. 278]. Przedstawiony wyżej dorobek nauczycieli przeczy tym poglądom, ponadto był z jednej strony świadectwem aktywności intelektualnej nauczycieli (zwraca tu uwagę rozległość ich zainteresowań naukowych), z drugiej zaś miał ogromne znaczenie w kraju uprzemysławiającym się, tym bardziej, że wówczas jeszcze na ogół bardzo powierzchownie interesowano się nowościami technicznymi.